

Waar zich de „stenen en planken kuil” bevond, heb ik niet kunnen achterhalen. Mogelijk op het Bergerroth, vlak ten Z.W. der hoeve „Bèle”. Daar lag „Bèle koel” en de „Blijk”. Deze „blijk” was een bleekveld voor de gehele buurt. Slechts een paar maal per jaar werd de grote was gedaan, omdat de linnenkasten dat lijden konden. Eens per jaar werd „Bèle koel” ten behoeve van de bloedzuigers gereinigd. Men liet dan het water in twee nabije kalkkuilen stromen. Schaatsen of baantje glijden was verboden op deze kuil.

Ook in de omgeving van Stramproy werd aan bloedzuigers levensruimte geschonken, want we lezen, dat b.v. „Op den wyer van Goedefridus Lenaers, genaamd Den Vetpeel, zijn opgeset den 28 Juni 1828, 1250 eggelen”.

Hier volgen enige adressen waarmee men o.a. in relatie stond.

„G. van orle, apotheker-drogiste, autre Meuse No. 1280.

L. de jardin, apotheker-drogiste, sur le Marche No. 23.

Ch. Herlenvaux, negociant en vins et Eaux de vie; Rue St. Severin No. 697.

M. J. Nutreys, pharmacien, no. 555 à Liège.

Madam martin, agter het paleys No. 54.

Madame Vevrice, place St. Jan, Ile 807.

Burgelijk Hospitaal op de abtstraat, Maas-tricht.

Henckelius, muntstraat, apotheker, tot Maas-tricht.

T D. (of P) Bailley, apotheker, in de Maas-trichterstraat, tongeren.”

De bloedzuigers voor de Stramproyse kwekerijen werden o.a. in Beugen gekocht.

Th. Klijsters reisde veel in België en Frankrijk met de bloedzuigers, die hij soms in een lederen zak met water op de rug droeg. Voor z.g. klein transport werden de bloedzuigers in liter flessen, waarin 's zomers een weinig vers gras werd gestoken, vervoerd.

OVER GRUIT, GRUITBIER EN DAARMEE SAMENHANGENDE WOORDEN

door

P. N. VAN SUMMEREN O.F.M.
(Sittard)

In de laatste Juli-vergadering van het Natuurhistorisch Genootschap werden inlichtingen gevraagd over het woord „gruit”, speciaal met de bedoeling om te weten te komen welke plant er met dit woord wordt aangeduid.

In mijn geboortestad Nijmegen bestond voor 1943—1944 (bombardement en bevrijding) een smal straatje, dat de Gruitberg heette, en aangezien ik mij voor de oudheidkunde van mijn stad interesseerde, was ik dat woord gruit in verband met bier al eens tegengekomen. Ik heb het nu verder uitgezocht en meen het volgende te moeten noteren.

De Nederlandse lexicologie kent vier betekenissen voor het woord gruit, te weten:

1. Gruit, verband houdend met de woorden griet, grut, grutten (misschien ook gruis);
2. Gruit, een of andere stof welke gebruikt werd bij het brouwen van bier;
3. Gruit, in de zin van heffe, en dit zowel in de betekenis van desem, gist als van draf, droesem;
4. Gruit, in de betekenis van eendenkroos (*Lemna minor*).

Over deze laatste betekenis behoeven we ons niet druk te maken, omdat deze alleen voorkomt bij Kiliaan; alle andere taalgeleerden wijzen deze betekenis, als fantasie en eigen maaksel, van de hand. Er resten ons dus de eerste drie betekenissen.

Kiliaan of Kiliaen, eigenlijk Cornelis van Kiel geheten, is een Zuid-Nederlandse taalkundige (1528 of '29—1607); zijn beroemd gebleven werk is: Dictionarium Teutonico-Latinum, een Nederlands (d.i.) Antwerps-Latijns woordenboek.

1. Gruit in de eerste betekenis.

De Middelnederlandse schrijfwijze van dit woord is: gruyte, gruu, gruyt (Middelnederlands is het Nederlands van ± 1200 — ± 1550).

De grondbetekenis van dit woord, dat een verzamelbegrip weergeeft, kan wel geen andere geweest zijn dan: verzameling van korrelachtige, brokkelachtige bestanddelen; uit korrels, korrelachtige, brokkelachtige bestanddelen bestaande stof, vooral in toepassing op gebrokkelde, verbrijzelde, grof gemalen granen, of op een korrelachtige brij of pap.

Uit het voorgaande zal wel duidelijk zijn dat, indien er sprake is van een grutmolen, dit een molen moet zijn welke granen (en vooral boekweit) gruit, d.i. grof vermaalt.

In deze zin komt echter meer voor het woord grutmolen. Maar aangezien de woorden grut en gruit enigszins verwant zijn, is een (plaatselijke) verwisseling niet uitgesloten.

Op twee gevelstenen in Maastricht is er sprake van grutmolen; n.l. in een huis gelegen Hoogbrugstraat 54, staat een steen met afbeelding en opschrift: „In de Reyp Gruidt-molen 1746”, en in het perceel Cörversplein 13, bevindt zich een gevelsteen: „In de grudtmolen 1740”.

Met gruit in de nu volgende tweede betekenis heeft het niets te maken.

2. Gruit in de tweede betekenis.

De Middeleeuwse schrijfwijzen zijn dezelfde als van gruit in de eerste betekenis.

Van dit gruit staat vast dat het een stof was welke men, voordat het gebruik van hop in zwang kwam (en zelfs nog lang daarna), aan het tot bier bestemde brouwvocht, t.w. aan het met heet water afgetrokken mout, toevoegde.

Minder zeker is de reden waarom men dit deed. Waarschijnlijk gebeurde dit om aan het toekomstige bier smaak, en wellicht ook duurzaamheid te geven. Daarnaast bestond in de Middeleeuwen ook de opvatting dat deze stof noodzakelijk was voor, of tenminste bevorderlijk aan de gisting van het brouwsel.

Dat men deze opvatting ook had ten aanzien van de hop, mag blijken uit de volgende tekst (titel van een recept) uit het jaar 1364. (Aangehaald door Ackersdijk, *Verhandel. v. d. Maatsch. der Ned. Letterk.* III, I, 193): „Novus modus fermentandi cerevisiam, videlicet per appositionem cuiusdam herbae, quae humulus, vel hoppa vocatur”, d.i. Een nieuwe methode om bier te doen gisten,

namelijk door toevoeging van een zeker kruid, dat humulus of hop genoemd wordt.

Een nog duidelijker tekst vinden we bij Matthiolus, blz. 557. De verkorte titel van het werk is: *New Kreüterbuch*, Von dem Hochgelerten und weit berühmten Herrn Doctor Petro Andreas Matthiolo. Erstlich in Latein gestellt. Folgendts durch Georgium Handsch verdeutscht. Prag 1563.

Op de aangehaalde blz. staat:

Die Hopffenblumen seindt der Bierbrewer wüurz. Ettliche Becker können auch diese frucht nicht entraten / die Heffen darmit zu setzen / dann der Hopffen treibt gewaltiglich auff / und macht den teyg luck.

Petrus Andreas Matthioli (naar wie het geslacht der Violieren, Matthiola genoemd wordt) was een Italiaanse botanicus, gestorven 1577.

Er blijven voor ons echter nog twee vragen ter beantwoording over.

Wat is gruit, welke plant bedoelt men er mee, en waarom draagt deze stof, deze plant, dezelfde naam als de stof welke ik noemde onder de eerste betekenis? Schijnbaar hebben de twee vragen niets met elkaar uitstaande, maar uit het vervolg zal blijken dat ze waarschijnlijk wel nauw met elkaar verbonden zijn.

Wat hebben we onder deze stof gruit te verstaan?

Om nu meteen maar met de deur in huis te vallen: met zekerheid weten we er niets van.

Steunend op één tekst menen sommigen dat dit gruit een soort van mout of een mout van een bepaalde soort graan is (denk hier aan gruit = korrelige massa). De meeste gegevens echter wijzen op een plantgewas of op een uit 'n plantgewas bereide stof.

Zo wordt in een Nederduitse tekst meege-deeld dat te Dortmund nog in het jaar 1447 (toen de hop dus allang bekend was) slechts van „gruit” (welches in den Heiden wechset, auch porsse genandt — aangehaald door Schiller-Lübbers, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, s. v. Grüte), bier werd gebrouwen. Dit gruit of porsse (ook porst of post) zou dan de wilde rozemarijn zijn.

Aangaande deze tekst wil ik het volgende opmerken.

Met deze Porsse, Porst of Post wordt inderdaad meestal bedoeld de wilde rozemarijn (*Le-dum palustre*). Toch komt men ook wel een

andere plant tegen die de naam Porsse enz. draagt. Zo tekent Weigand, *Deutsches Wörterbuch*, s.v. Porst aan: wilder Rosmarin, *Ledum palustre*. Hij voegt er echter aan toe: Het Middelnederduitse „pors” = Myrtenheiden *Myrica Gale* (o n z e g a g e l) of ook *Ledum palustre* (de wilde rozemarijn).

In de Kath. Encyclopedie vindt men s. v. g a g e l dat deze plant ook post of possem genoemd wordt. Uit deze werken, die natuurlijk van hun kant weer op bronnen of minstens op geloofwaardige literatuur teruggaan, blijkt dus niet dat g r u i t = porsse beslist de *Ledum palustre* (wilde rozemarijn) moet zijn, de mogelijkheid van *Myrica Gale* blijft m.i. open.

Jammer genoeg geeft de bepaling „w e l c h e s i n d e n H e i d e n w e c h s e t” geen uitsluitel, omdat zowel de gagel als de wilde rozemarijn op (vochtige) hei groeien.

Hoe is nu deze vaagheid, deze mogelijkheid tot verwisseling te verklaren? Mij dunkt dat de reden ligt in het feit dat beide planten gebruikt werden om het bier te kruiden. De niet-deskundigen gebruikten één (meer bekend) woord om twee zaken aan te duiden. Iets dergelijks ziet en hoort men veel bij de woorden *mica* en *celluloid*. De mensen noemen vaak beide mica omdat dit woord gemakkelijker te hanteren is en omdat mica en celluloid (voor hen) dezelfde eigenschappen hebben en dezelfde dienst doen n.l. als onbreekbare ruitjes.

Naast de bovengenoemde bierkruiden hebben nog andere bestaan, waarvan vooral bekend was het blad van de es (*Fraxinus excelsior*).

We zullen nu verder gaan kijken naar gegevens uit de oudere literatuur of deze ons iets meer kunnen vertellen over ons g r u i t. Zo bestaat er een oude tekst (waarvan ik de ouderdom niet kon bepalen) welke het volgende merkwaardigs vertelt:

„Neemt tegen eenen pot (t.w. op éenen pot biers) een coren bakelaer, ende also veel Appoys, ende wat haueran doppen ende twee zaykens van Gaghel. Ende maeckt dit Bier alleen van gersten Moute, ende set dit dan met Ghiste”.

Bakelaer = de laurier; een coren = 'n korrel, hier dus een laurierbes; haueran doppen = haverkaf, haverzemelen.

Voor het woord Appoys heb ik drie bibliotheken nagezocht maar zonder resultaat; een

geraadpleegde taalgeleerde stond ook voor 'n raadsel; het zou anders interessant zijn te weten wat er achter dit woord stak.

Voor de rest is deze tekst duidelijk genoeg: gagel werd dus zeker gebruikt bij de bereiding van bier. Wat echter niet blijkt is de identiteit van gagel en gruit. Deze wordt echter weer enigszins waarschijnlijk gemaakt door de volgende tekst uit 1602:

„Tschijnt wel dat gruyte van outs gheweest is eenige stoffe of behouften diemen tot het brouwen van bieren van bederf (van node) hadde”. (J. v. Hout; Der stadt Leiden Dienst-bouc;)

Men ziet uit deze tekst echter ook, dat reeds in 1602 niet meer vaststond wat gruit eigenlijk was.

Ter beantwoording van onze tweede vraag, waarom dit laatste gruit dezelfde naam draagt als het eerste, het volgende. Ook hierover bestaat geen zekerheid, hoewel de oplossing zeer aannemelijk is:

Het is op grond van het bovenvermelde mischien niet te gewaagd zich de geschiedenis van gruit als term in de brouwerij aldus voor te stellen: aanvankelijk verstond men onder de gruit het mout; die betekenis ging over op het, op een of andere wijze, gekruide brouwvocht, voor dat het aan gisting werd overgegeven; eindelijk werd alleen de voor het kruiden benodigde stof door de naam gruit aangeduid.

3. Gruit in de betekenis van gist en draf of droesem.

Men veronderstelt dat deze betekenis zich ontwikkeld heeft uit het boven reeds vermelde wanbegrip dat de kruidstof (= gruit) dienstig was aan de gisting van het brouwvocht, inplaats dat het alleen diende ter kruiding.

Van gruit = gist naar droesem, is dezelfde ontwikkeling als van heffe, dat oorspronkelijk ook alleen gist betekende, maar tenslotte óók betekende, schuim door gisting ontstaan, droesem enz.; figuurlijk wordt dit woord nog wel zo gebruikt: b.v. „iemand uit de heffe des volks”.

In verband met enkele veel voorkomende samenstellingen en afleidingen van het woord g r u i t, wil ik het volgende nog onder de aandacht brengen.

Het recht om gruit te verkopen, was in de Middeleeuwen een zogenaamd regaal recht, dus toekomend aan de koning of aan de landheer; het spreekt vanzelf dat dit recht meestal verpacht werd. Na het in onbruik raken van de echte gruit veranderde men dit recht in een belasting op het brouwen van bier, ofwel in een recht geheven op het gebrouwen bier.

In dit verband zijn woorden als gruitgeld, gruitambt, gruitcijs en gruitrecht zonder meer duidelijk.

Gruitbier is bier dat met gruit bereid, gekruid is, vooral in tegenstelling met hopenbier.

De gruter (gruyter, gruter) was hij, die in opdracht van zijn heer, de gruit verkocht; en in latere tijden de bierbelasting of cijs inde.

Het gruthuis was dan het gebouw van waaruit de gruit geleverd werd, of in latere tijden, het huis waarin de bierbelasting betaald werd. In Maastricht was het pand Bredestraat-hoek Heggestraat bekend als „gruythuys” en in een acte van 13. Aug. 1667 komt de Heggestraat voor onder de naam Gruythisstraat.

Tot slot geven we nog wat Dodonaeus zegt over de gael en de wilde rozemarijn.

Rembert Dodoens (Lat. Dodonaeus) 1517—1585 schreef in 1554 zijn, herhaald opnieuw uitgegeven werk: *Herbarius* oft *Cruydt-Boek*.

„G a g e l. Het saet van Gael is seer warm en drooch van aert / tot schier in den derden graed. De bladeren zijn oock warm en drooch / maar veel min dan het saet. De vrucht selve met eenigen dranck ingenomen is hoofdich / en de herssenen schadelick. Daerom als die in het Bier gesoden oft daer mede gebrouwen wort (twelck op verscheiden plaetsen geschiet) dan is dien dranck den hoofde seer lastich / in voegen dat hij het hoofd seer ontstelt / en den mensche seer haest droncken maect.

Dan dit gantsche ghewas heeft dese nutticheit / dattet drooch zijnde mitsgaders zijn vruchten in de cleer schappaeyen geleidt / seer dienstelijck is om de cleederen daer 't bij leyt van Motten ende Schieters te bewaeren ende te bevrijen.”

In de uitgave van 1618 heeft men hieraan nog toegevoegd:

... „Som doen Gael in 't Bier (om de Hoppe te sparen) als geseyt is: maer ander doen hem in den Most / seggende dat den wijn daer

door welriekende wort / de mage sterckt / ende de herssenen niet en beschadicht.”

„Wilde Roosemarijn. Men prijst desen Wilden Roosemarijn seer in de breuckingen / verstuyckingen ende quetsuren van de beenders ende leden.

Ander gebruyck. In Pomeran / soo men seydt / wort desen Roosmarijn in het Bier gesoden: twelck daar van eene lieffelijckheit van smaek vercrijgt / ende lange blijft houden...” Tot zover Dodonaeus.

Uit al het voorgaande meen ik op de vraag: welke plant wordt er met gruit bedoeld? dit te kunnen antwoorden. Hoogstwaarschijnlijk bedoelt men er *niet één bepaalde plant* mee, maar afhankelijk van tijd en plaats soms de gael en soms de wilde rozemarijn, terwijl andere planten niet geheel zijn uitgesloten. Gael en wilde rozemarijn zijn echter zeer beslist de meest voorkomende.

Een bewijs dat gruit zelfs hop betekent, of er tenminste mee bedoeld wordt, vinden we in een oorkonde van 1326.

„Zoe wie hopen bier brouwet, die zal alzoe vele ghelds zenden omme hoppete hebben zijn bier mede te gruyten, als hi zenden zoude van evenvele biers omme gruyte zijn bier mede te gruijen” (aangehaald J. v. Hout, *Der stadt Leiden Dienst-bouc*, Leiden 1602).

Alle bierkruiden werden tegen het einde van de Middeleeuwen langzamerhand verdrongen door de hop. Echter heeft men bewezen dat al in de 8e eeuw hop gebruikt werd en wel in het land der Franken.

Literatuur.

Woordenboek der Nederlandsche Taal, Dl V, s. v. Gruit.

J. und W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, passim.

J. Hoops, *Reallexicon der germanischen Altertumskunde*, Bnd I, s. v. Bier.

Voor al dit laatste artikel verwijst naar verdere uitgebreide studies en bronnen.